

В.С. Акматова,
И.Арабаева атындагы КМУ

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНЫН ТАРЫХЫНДАГЫ УЛУУ ЭПОСКО БАЙЛАНЫШТУУ АКЫРКЫ АЙГАЙ

Кыргыз адабиятынын тарыхындагы «Манас» эпосуна байланыштуу келип чыккан талаш-тартыштын акыркысы Ч.Айтматов менен А.Токомбаевдин ортосунда келип чыккан. Аталган талаш-тартыш тууралуу ар кандай көз караштар айтылып келүүдө, маселеге объективдүү баа берүүдө фактыларга жана аргументтерге гана таянуу зарыл.

Кыргыз адабиятынын тарыхында «Манас» эпосуна байланыштуу өтө курч, талаш-тартыштар, күрөштөр 30-жылдардан тартып эле мезгил-мезгили менен үзгүлтүксүз жүрүп келген эле. Улуу эпостун айдыңындагы идеялык күрөштүн акыркысы кыргыз адабиятынын эки патриархынын ортосунда келип чыгып, коомчулуктун бүйүрүн кызытып, адабий, илимий коомчулук тарабынан кызуу талкууга алынып, карама-каршы пикирлердин келип чыгышына түрткү берген. Көз караштардын бир тарабы Ч.Айтматовдун позициясынын тууралыгын далилдөөгө күч үрөшсө, экинчи тараптагылар А.Токомбаевди коргоого алышкан эле. Акынды колдоочулар талаш-тартыш жүрүп жатканда ачык чыгышпаганы менен бир топ мезгил өткөндөн кийин анын көтөрүп чыккан ойлорунун тууралыгын, акын жок жерден жапа чегип калгандыгын тастыктоого аракеттенишүүдө. Ал эми чындык кайсы тарапта, талаш-тартыш кантип башталган, эмнеден улам келип чыккан, кырчылдашкан күрөштө ким кандай позицияны тутунгандыгы тууралуу конкреттүү аргументтерге таянуу менен баяндоо максатка ылайыктуу.

Ч.Айтматов менен А.Токомбаевдин ортосундагы идеялык күрөштүн маңызын бир топ жылдардан кийин ар кандай чечмелегендер болду. Ал пикирлердин айрымдарында А.Токомбаевге каршы Чынгыздын кошоматчыларынын катуу чабуулга өткөнү [1] тууралуу айтылат. Бирок Ч.Айтматовдун беделин урматтагандар, же чындап эле кошоматчылары жактап чыкпаган күндө да, белгилүү акындын карманган көз карашы, тутунган дүйнө таанымы эскирип, мезгилдин жаңы талаптарына жооп бере албай калган. Анын позициясы жаңы көз караштагы коомчулук тарабынан кабыл алынмак эмес.

А.Токомбаев «Манас» эпосуна каршы деген жаала ушакты атайылап ойлоп табышкандыгы, чындыгында А.Токомбаев «Манас» эпосуна каршы чыкпагандыгы, Сагымбайдын вариантындагы опол кездеги кытай саясатчыларынын Советтер Союзунан койгон территориялык дооматына материал болчу ыр түрмөктөрүнө, Манас күйөөлөп барганда күнөөсүз тажиктерди кырганы китепке чыгып кеткенине гана

каршы экени гана билдиргени тууралуу чындыкка туура келбеген пикирлер белгилүү илимпоздордун арасында да орун алган [2]. Беделдүү сынчынын көз карашын А.Токомбаевдин макалалары өзүнөн өзү жокко чыгарып турат. А.Токомбаевдин «Манас» эпосуна карата 30-жылдардагы жана 80-жылдардагы көз карашына кенен токтолуу менен акын «Манас» эпосуна карата идеологиялык утурумдук-конъюнктууралык көз карашта богондугун жокко чыгара албайбыз. Бул пикирди биз бүгүн айта алабыз, себеби бул көз карашты мезгил өзү алып чыкты. Совет мезгилинде Сагымбайдын вариантына коюлган кине, дооматтардын бардыгынын орунсуз, чындыкка дал келбей тургандыгын С.Орозбаковдун толук вариантынын оңдоосуз-түзөтүүсүз, эч кандай кыскартууларга жол берилбестен басылып чыгуусу көрсөтү.

Эпостун тегерегиндеги маселелерди мыкты билген М.Мамыровдун, маселе БКнын секретариантында гана чечилмек, секретарлардын тажрыйбасыздыгынан, кыраакылыгынын жетишсиздигинен улам БКнын бөлүм башчысы Р.Апсаматованын шилтөөсү менен кат жазуучуларга тийип «өрт» чыгып кеткен деген ою бир тараптан туура болгону менен, А.Токомбаев катындагы пикирлерин ачык пленумда, ж.б. жыйналыштарда айтып, газета беттеринде деле жарыялап келген эмеспи [3].

Белгилүү адабиятчы К.Артыкбаев «Эпосту «тазалап» чыгаруу элдик да, илимий да принципке туура келерин айтып, бирок «сууроо туулат: «Манас» эпосуна ооз жүзүндө күйүп-бышкандар эмне үчүн иш жүзүндө Илья Муромец, Наполеондор менен кармашкан калыбында жарыкка чыгарууну талап кылышпайт? Эмне үчүн алар жомокко ыпыр-сыпырдын баарын киргизе берүү керек деп кызыл чеке болуп талашышпай, унчукпай отурушат?» [4;25],-дейт, маселени бул өңүттөн коюу объективдүү эмес экендигин С.Орозбаковдун вариантынын толук жарыяланышы өзүнөн-өзү айгинелеп турат. Анткени А.Токомбаев доомат койгон эпизоддор таптакыр башка. Эпосту ашыкча катарлардан тазалап чыгаруу кайсы бир деңгээлде туура болгону менен А.Токомбаев доомат койгон эпи-

зоддорду алып салуу, же алардан кынтык издөө туура коюлган эмес. Азыр С.Орозбаковдун вариантындагы ашыкча делген жерлеринин бары оңдолбой-түзөтүлбөй, кыскартылбай эле кабыл алынып, тескерисинче эпоско коюлган ошол дооматтардын жөнсүз экени далилденүүдө.

А.Токомбаев жалпы эпоско эмес, ага кирип кеткен айрым элементтерге гана каршы чыкканын билдирген, аны акындын позициясын колдогон илимпоздор да колдошкону менен «муну бурмалап, жалпы эпоско каршы чыгып жатат деп түшүндүрүү-уюшулган тараптын атайын таап жабыштырган жалаасы», – деп айыптоонун негизи жок, илимий принципаалдуулукка жатпайт деген оюбузду талаш кульминациясына жетип калган учурда жазылган макаласы («Мунун пайдасы кимге?») [5] ачык эле далилдеп турат. Тилекке каршы аталган макалада жалпы эпоско каршы пикирлери орун алган болчу. А.Токомбаевге коюлган күнөөлөр жок жерден ойлонулуп табылбагандыгын, бардыгынын турмуштук негизи болгондугун, анын да башкы козгоочусу акындын өзү болгонун фактылар тастыктап турат.

«А.Токомбаевдин «саясий каталар бар» деп ачык айтып чыгышы, Айтматовго жана анын жактоочуларына жакпагандыгын, Айтматовдун ага катуу чычалагандыгын, «акыры А.Токомбаевге каршы чабуул уюштурушунун башкы себеби да ушул окуяга байланыштуу болуш керек. Анткени 1978-жылы жарыкка чыккан С.Орозбаковдун «Манасынын» 1 тому колдонуудан алынып ташталып (20 миң нуска жок кылынган), ошол эле том жогорку тексттерден арылып 1984-жылы басылды. Албетте, мына бул фактынын өзү Ч.Айтматовго ачык айтылбаган менен катуу сын болчу» деген оюн билдирет. Сындын тууралыгын, «Манас» эпосу жат тексттен арылып чыккандыгын белгилейт, бирок текстте эч кандай идеялык каталык жок болчу. Кытай тарап эми территориялык доомат коё албаёт дегени менен эпикалык чыгармага карап доомат коёт деген пикирдин өзүндө каталык бар экендиги бир канча ирет компетенттүү окумуштуулар тарабынан талаштын жүрүшүндө далилденген. Окумуштуу белгилеп жаткан эпостун нускалары да өз учурунда туура эмес кыскартылган.

А.Токомбаев көшөрүп артынан кууп бир топ жылдар тыным албай ар кандай инстанцииларда улам-улам маселе коюп, бийликтин эң жогорку органына атайын кат менен кайрылып жатса, бүт республиканын алдында бийик трибунадан чыгып сүйлөп атса, Ч.Айтматовду «чычалап» дегендин өзү объективдүүлүккө жатпайт. Адабиятчынын илимий принципаалдуулуктан алыстоосуна өзүнүн илимий объектисине болгон ийги мамилеси себепкер болгон өңдүү.

«Арадан он жылга жакын убакыт өтө электе эле чындык көбүрөөк А.Токомбаев тарапта болгондугун мезгилдин сыны так көрсөтүп койду. 1987-1988-жылдардагы А.Токомбаевге каршы уюштурулган чабуулда ага эки күнөө коюлган: биринчиси – «Манас» эпосуна каршы, экинчиси – кыргыз тилине каршы деген. Бул эки күнөөнүн тең эч негизсиз экендигин азыр ар ким жакшы түшүнүп калды» [6;31].

«Чындык көбүрөөк А.Токомбаев тарапта болгондугу», «күнөөнүн эч негизсиз экендиги» тууралуу пикирлерин белгилүү адабиятчынын көп жылдык илимий-изилдөө объектисине карата урматы катары гана эсептөө зарыл. Антпесе адабиятчы өзү да ушул пикирлердин ишенимдүүлүгүн далилдөөдө арасат пикирде болуп, Манастын Каныкейге үйлөнгөнү барган эпи-

зодуна токтолуп «Менимче, мында бүтүндөй «Манас» эпосуна каршы чыгуу аракетин бар деп» өзүнүн жогорудагы пикирине карама-каршы ой айтат. Ошол эле учурда А.Токомбаев «Манас» эпосуна байланыштуу койгон дооматтардын да эч негизи жок экендигин мезгил тастыктады.

Ч.Айтматов менен А.Токомбаевдин ортосундагы айыгышкан идеялык кармаш дүрт этип жалындап, бирок тез эле бастап кеткен. Буга А.Токомбаевдин дүйнөдөн кайтышы бир себеп болсо, экинчиси окуянын кызуу мезгилиндеги «А.Токомбаевге жооптордун» ким жазгандыгы тууралуу ачык айтылбагандыгы болгон. Республикалык газетаны өзүнүн кызыкчылыгына колдонгон сыяктуу болгону менен бул кылдаттык менен ойлонулган маневр болгон. А.Токомбаевди башкача жол менен токтотууга, ишенимдүү болбогондуктан, бир топ жылдан бери коюлган доомат Ч.Айтматовду ачык каршылашууга аргасыз кылган.

Ошентип «жооптордун» автору 1993-жылга чейин белгисиз бойдон калган. Макала жарык көргөн учурдагы газетанын башкы редактору С.Наматбаев «Токомбаевге жооп» аттуу макаланы жарык көрүшүнүн чоо-жайы тууралуу буларды билдирип: 1987-жылы 8-сентябрда Ч.Айтматов А.Жакыпбеков экөөбүздү өз кабинетине чакырып келип, А.Токомбаевге жооп иретинде жазылган макаланын орусча нускасы менен тааныштырды. Макаланын аягында Ч.Айтматовдун колу коюлган экен. Биз таанышып чыккандан кийин, макаланы газетанын келерки санына чыгаргыла, макала жарыяланары жөнүндө оозуардан чыгарчу болбогула, коомчулук кеңири таанышсын деген максатта орус жана кыргыз тилдеринде жарык көрөт деди. Бир саамдан кийин өзүнүн колу коюлган баракты машинага кайра бастыртты да: «Бул жолу редакциянын атынан жарыялагыла, керек учурда дагы бир жолу жооп кайтарам»-деди. Ангыча Жолон Мамытов кабинетке кирип келип, макаланын кыргызча нускасын Ч.Айтматовго окутту...макала орус жана кыргыз тилинде 1987-жылы 10-сентябрда жарык көрдү» деп белгилеп келип, эскертүүсүн жарыялайт: «Токомбаевге жооптун» жазылышына газетанын баш редактору катары мен, ошондой эле ошо кезде редакцияда иштеп жаткан кызматкерлердин бири да катышкан жок. Ал тургай айрым макалалар Жазуучулар союзу тарабынан орус жана кыргыз тилдеринде даярдалып, газетга сунуш кылынчу. 22-сентябрь, 1992-жыл» [7]. Бул көрсөтмө эч кандай деле сенсация жарата албайт, себеби ошол учурда эле макаланы ким жазгандыгы тууралуу редакциянын, Жазуучулар союзунун жоон топ кызматкерлери билген, көргөн, которууга, даярдоого, басууга даярдашууга катышышкан. Көпчүлүккө маалым болгон «сырдын» эртеби-кечи бардыгына белгилүү боло турганын жазуучу деле мыкты билген. Анткени менен бул өз учуру үчүн тандалып алынган маневр болгон.

Эки таланттын ортосундагы карама-каршылыктын ачыкка чыгып, айыгышкан абалга жетүүсүнө империялык саясаттын да тиешеси бар экендиги тууралуу күдүк ойлор бар. «Сексенден ашкан Токомбаевдин кадыр-баркын бүткүл союздук басма сөз (мисалы «Комсомольская правда» гезити) Айтматов менен «Манаска» эле эмес, кыргыз тилине да каршы артиллериялык чабуул жасоо үчүн пайдалангандыгы «интернационализм» ураанына жамынган империялык саясаттын соңку соккусу болгондугу» [8] тууралуу ойду тастыктоочу башка ишенимдүү булактарды таба албагандыктан, бул пикирди биротоло чындыкка чы-

гаруу же, биротоло жокко чыгарууга да болбойт. Анткени идеологиялык максатта жазуучулардын арасында бири-бирине кайраштыруу, бирөөнү көпчүлүктүн колу менен талкалоо сыяктуу ыкмалар коммунисттик партиянын тажрыйбасында боло келген.

Империялык саясат ичинен ирип, улуттардын өзүн өзү андоосу күчөп, улуттук тилдин өнүгүшү ж.б. пикирлер курчуп, улуттун кызыкчылыгына туура келген идеяларды көтөрүп чыккандардын арасында Ч.Айтматов да бар болчу. Ч.Айтматовдун дүйнөлүк масштабдагы бедели совет коомундагы «улутчул» тенденцияны күчөтүп жиберүүчү чоң күч боло тургандыгын империялык саясаттын айгакчылары жазгырбай сезишкен. Ч.Айтматовдун мизин майтарып, «жоошутуп» коюу зарылдыгы келип чыккан. Кантип, кандай жолдор менен? Күчкө туруштук бере ала турган күчтү тандоо, болгондо да өз улутташтарынын ичинен тандоо «операциянын» ийгиликтүү ишке ашышына шарт түзмөк. Экинчи жактан А.Токомбаевдин Ч.Айтматовго карата антипатиясы, анын ичинен ал редактордук кылган С.Орозбаковдун варианты боюнча «Манас» эпосунун жарыяланышына коё келген дооматы тиешелүү кызматтарга дайын болгондугу айныгыс чындык. Маселени ушул өңүттөн иликтөө атактуу талаш-тартыштагы эки оппоненттин тутунган позицияларына адилет баа берүүгө мүмкүнчүлүк берет деген ойдобуз.

А.Токомбаевдин көз карашынын эволюциялык өнүгүүсүнө көз жүгүртүп, ар бир доордун эстетикалык критерийлери жана идеалдары боло тургандыгын акын баамына албай калгандыгын, полемикасында демагогдук көз карашы үстөмдүк кылганын белгилеп өтүү жөндүү.

А.Токомбаевдин оппоненттери да, өзү да кайра-кайра кайрылган чуулгандуу талкууларга, талаш-тартыштарга негиз болгон макалалары менен бирге акындын жазуучулук сындын өнүгүшүнө кошкон салымын да белгилеп кетүү зарыл. А.Токомбаев «Манас» эпосуна чыгармачылыгы жаңыдан башталган учурдан тартып жандуу аралашып келген, эпостун өйдө-төмөнүн мыкты билген кыргыз интеллигенттеринин бири экендигин да эстен чыгарбоо зарыл. Ал тургай «Манас» эпосу А.Токомбаевдин чыгармачылыгында негизги орундардын бирин ээлейт. Акын бала кезинде Урак деген манасчыны сүйүп угуп, акыры «Семетей» эпосун үйрөнүп, үзүндүлөрүн айтып жүргөндүгүн автобиографиялык фрагментинде эскерип өткөнү бар. 1946-жылы К.Маликов менен бирдикте «Манас» операсынын либреттосун жазган эле. 1952-жылы 2-февралда Г.Нуровдун «Чоң казат» китеби жөнүндө» деген макаласына каршы, А.Токомбаев биринчилерден болуп «Манастын» элдүүлүгүн далилдеп, «Манас» эпосунун элдүүлүгү жөнүндө» деген макаласын (1952-ж., 28-март) жарыялаган». КБВга 1958-60-жылдардагы А.Токомбаев редколлегия мүчөсү жана экинчи бөлүмүнүн түзүүчүсү катары активдүү катышкан. Ошол эки китептен турган «Манас» бөлүмүнүн «50 пайызы бүт бойдон Сагымбайдын вариантынан алынган». Эпостун түйүндүү сюжеттик мотивдерин түзүүдө С.Орозбаковдун варианты негизги таяныч болгон. 1946-жылы жарык көргөн «Чоң казат» да Сагымбай жана Саякбайдан алынган. 1940-жылы «Манас» эпосунун юбилейин өткөрүүгө байланыштуу «Манас» эпосунун кыскартылган тексттерин кыргыз жана орус тилдеринде басып чыгаруу иштери колго алынып, А.Токомбаев «Манас» жана «Семетейден» кыскартылып даярдалган 2 китептин түзүүчүсү болгондугу белгилүү. Акындын өзү жактап, коргоп келген көз караш-

тарына өзү каршы чыгуусу жалпы коомчулуктун кыжырына тийип, акындын инсандык сапаттарына да шек келтирүүгө түрткү бермек. Акындын чыгармачылык биографиясы жана «Манас» эпосуна карата мамилесин кенен талдоодон соң, К.Асаналиев, С.Мусаевдердин акындын эпос боюнча көз караштарына койгон дооматтарынын негиздүүлүгүнө аргасыз ишеним артылат.

Мына ушул талаш-тартышта белгилеп кетүүчү дагы эки жагдай өзүнөн-өзү козголгон, анын биринчиси А.Токомбаевдин адамдык парасатына, инсандык беделине катуу шек келтирген – А.Токомбаевдин оппоненттери акындын 30-жылдардагы жүрүм-турумуна, көз караштарына кайрылышып, ушул эле сапар эмес, чуулгандуу окуяларга себепкерлиги мурдатан эле болгондугун тастыктаган пикирлерин айтып чыгышкан. А.Токомбаев Акындын ар кайсы мезгилдерде жазылган макалаларына таянышып, (1936-ж. «Формализм жана натурализм» Кыргыз совет адабияты» журналы, №1, М.Элебаевдин «Майдан» ырлар жыйнагына жазган «Көпчүлүккө көркөм жана түшүнүктүү адабият керек» – Жапалак Жатпасов» тууралуу бир-эки сөз – Кызыл Кыргызстан, 24.12.1936; «Жолборс терисин кийген баатыр» – Кызыл Кыргызстан, 16.04.1941; «Чоң акынга чоң эскертүү» – Советтик Кыргызстан, 1948, №8; «Көркөм чеберчилик жөнүндө маек» – Советтик Кыргызстан, 1954, №8; «Майдан» романы жөнүндө учкай сөз» – Советтик Кыргызстан, 11.03.1962; «Бетме-бет» кеңири кеңешели» – Ала-Тоо журналы, 1956, №7) анын өмүр жолундагы өз кесиптештерин алдыга чыгарбоо, менменсингендик, текеберчилик боло келгенин тастыкташып, айрым фактыларга кайрылышып, улуттук нигилисттик көз караштагы адамдын интернационализм тууралуу айтканы чеки экендигин белгилешкен эле. [9;13-14] Акындын эпоско карата позициясын айыптоодон өтүп, анын чыгармачылык таржымалына анализ жасап, «кичинекей адабияттагы кичинекей культ» деп аталып, анын атын бир жактуу даңктоо, көкөлөтүү уланып келе жаткандыгы эскерилет. А.Токомбаевдин чыгармачылыгынын он жылдыгынын белгилениши, Сталиндик мезгилдин духу менен өткөрүлгөндүгү сынга алынат. Акындын «жасалма жол менен көкөлөтүлгөн даңкы» баарына чындыкты айтууга жолтоо болуп жаткандыгын, кыргыз адабиятынын тарыхындагы айрым учурлар тууралуу чындыкты айтууга мүмкүндүк бербей келгендигин да белгиленген болчу [10]. Ал эми экинчи жагдай: кыргыз адабиятын негиздөөдөгү биринчиликтин кимге таандык экендиги тууралуу маселе, андан ары дагы бир концептуалдуу маселе – кыргыз адабиятынын тарыхын кайра баштан жазуу көтөрүлгөн.

А.Токомбаевге чейинки С.Карачев, К.Тыныстанов, Э.Арабаев, Ж.Түлөкабылов, О.Лепесов, М.Байчериков., К.Баялинов ж.б. (1918-1924-жылдары татар жана казак тилинде) болгондугун, алардын айрымдарынын унутулуп кетишине да А.Токомбаевдин күнөөсү бар деген ойлорун айтышкан. Ал тургай маселе өтө олуттуу коюлуп, дүйнөнүн башка адабияттарында бир жазуучудан башталган адабияттын тарыхы кездешпей тургандыгын, мына ошондуктан кыргыз адабиятынын тарыхын кайра баштан жазуу зарылдыгын көрсөтүшөт.

«Манас» эпосунан башталган чыр кыргыз адабиятынын тарыхын бүт антарып, кайра баштан жазуу зарылдыгын айтып чыгууга чейин жеткен.

А.Токомбаев эпоско коюлган өзүнүн дооматтарын тастыктайм деген аракет менен көп фактыларга кайрылуусу, анын пайдасына чечилбестен, акын өзүнө

негативдүү репутация жаратып алган эле. Тескерисинче А.Токомбаевдин көз карашындагы догматикалык стереотиптердин бекем сакталып калгандыгын айгыне кылган. «Бизде эскиче ойлонуунун көрүнүштөрү дале болсо аз эмес. Анын жаңы далили А.Токомбаевдин «Манас» эпосуна каршы чабуулу болуп калды» [11;4-12].

Кыргыз адабиятынын тарыхындагы Ч.Айтматов менен А.Токомбаевдин эстетикалык концепцияларынын ортосундагы карама-каршылык, «Манас» эпосуна байланыштуу идеялык күрөш эки улуу инсандын ортосундагы идеялык күрөш эле эмес, советтик кыргыз адабияты тутунган көркөм-эстетикалык системага, соцреализмдин принциптеринин тууралыгына, түбөлүктүүлүгүнө шектенүү жараткан. Кыргыз рухий дүйнөсүндөгү жаңычыл көз караш менен эски көз караштын кармашы, бет келүүсү болгон. Көп жылдарга созулган совет идеологиясынын улуу эпоско карата мамилеси биротоло ашкереленип, 30-жылдардан бери келе жаткан идеялык күрөш корутундуланган эле.

Адабияттар

1. Мамыров М. «Манас» эпосунун биографиясы //Эркин-Тоо. – 2004. –20-январь

2. Артыкбаев К. Адабий сынчылык ишмердиги жана айрым талаш-тартыштар жагдайында. К-те.: Аалы Токомбаев – сынчы жана адабиятчы / Түз. Т.Токомбаева, Артыкбаев К., Б.Исакова. – Б.:Бийиктик, 2009.

3. Мамыров М. «Манас» эпосунун биографиясы // Эркин-Тоо – 2004. – 20-январь

4. Артыкбаев К. Адабий сынчылык ишмердиги жапа айрым талаш-тартыштар жагдайында. К-те.: Аалы Токомбаев – сынчы жана адабиятчы / Түз. Т.Токомбаева, АртыкбаевК., Б.Исакова. – Б.: Бийиктик, 2009. – Б.25

5. Токомбаев А. Мунун пайдасы кимге? // КМ. – 1988. – 30-май.

6. Артыкбаев К. Адабий сынчылык ишмердиги жана айрым талаш-тартыштар жагдайында. К-те.: Аалы Токомбаев – сынчы жана адабиятчы / Түз. Т.Токомбаева, АртыкбаевК., Б.Исакова. – Б.: Бийиктик, 2009. – Б.31

7. Аалы кызы Тамара Токомбаева Чынгыз Айтматовго ачык кат//Кыргызстан Маданияты – 1993 – 15-сентябрь.

8. Турдубаев Ж. Аян жана баян//Кутбилим. – 2012. – 30-март.

9. «Качанга чейин?» // КМ.-1987.-10-декабрь. Б.13-14.)

10. Асаналиев К. Ответ читательнице //1987-жыл, 10-сентябрь.

11. Эркебаев А. Жаңыча ойлоуу жапа эски стиль //КМ. 1988.-29-сент. – №40. – Б.4 –1.